

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

Thure Stenström, *Gyllensten i hjärtats öken. Strövtag i Lars Gyllenstens författarskap, särskilt Grottan i öknen*. Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum, 19. Almqvist & Wiksell International 1996.

I fokus för Stenströms bok står Lars Gyllenstens *Grottan i öknen* från 1973. Det är en roman som anknyter till den helige anakoreten Antonius (Antonios) och till kyrkofadern Athanasius' (Athanasios') Antoniusbiografi från 300-talet, vanligen kallad *Vita Antonii (Antonius' liv)*. Romanen är uppbyggd kring eremitmotivet och formad till ett slags verbal triptyk. Dess första parti, "Eremiten", skildrar Antonius' liv. I den andra huvuddelen, "Andarna", blandas reflekterande och gestaltande prosastycken; de gestaltande utspelas i olika tider och miljöer även om Athanasius' levnad, särskilt en exil i Trier, är ett återkommande tema. Det tredje och avslutande huvudkapitlet, "Eremitaget", återskapar ekonomiföreståndaren Johannes Elfbergs tillbakadragna tillvaro och trista livsmiljö i en svensk småstad under några decennier fram till 1938.

Stenströms bok börjar med en inledning som ger en första överblick över arbetets inriktning och över romanen, och består sedan av fem huvudkapitel. I de två första diskuteras ett urval av de arbetsanteckningar som Gyllensten gjorde under arbetet på *Grottan i öknen* (ett tidigare inte tillgängligt material som Gyllensten ställt till Stenströms förfogande) resp. eremitmotivet i västerländsk teologi, litteratur, musik och konst. De tre senare och längre behandlar var sin huvuddel av triptyken. Stenström redovisar här ingående Gyllenstens stoff, och det bruk Gyllensten gjort av det, under ständig anknytning till Gyllenstens tänkande och till romanens struktur och idéer.

Stenströms bok har ett komplext syfte, eller kanske snarare flera syften – vilket väl förklarar varför titeln på boken blivit så pass undflyende. Stenström betonar att hans infallsvinkel huvudsakligen är "idéanalytisk och idéhistorisk" och att hans intresse främst gäller "den syn på skapandet och skapelsen, den människosyn och den teckenlära [...] som utmärker Gyllenstens författarskap och som gör honom till en så originell diktare" (Stenström, s. 10). Till följd av den inriktningen kommer stora delar av Gyllenstens oeuvre att figurera i Stenströms bok, även om de flesta av verken bara drar förbi som kort omnämnda. *Grottan i öknen* sägs emellertid utgöra en särskilt tacksam utgångspunkt för analys av idéerna som det gäller. Det är den romanen som hela tiden skjuts i förgrunden – som Stenström själv noterar är hans bok faktiskt till det yttre upplagd som en romanmonografi. Visserligen anmärker Stenström att romanens rikedom inte kan uttömmas i någon litteraturvetenskaplig undersökning, och han framhåller dessutom att han gett idéanalysen större utrymme än formfrågorna och i stort sett avstått från att behandla romanens re-

lation till äldre och samtida svensk litteratur. Inte desto mindre får man intrycket att Stenström också har velat ge huvuddragen av en helhetsbild av *Grottan i öknen*. Till detta kommer så att Stenström går djupt in i romanens stoffkällor – delvis med ledning av Gyllenstens arbetsanteckningar – så att ett betydande inslag i boken blir sådant som historiska eller stoff- och motivhistoriska utredningar kring Antonius' och Athanasius' liv och idéer, kring senare applikationer av Antoniusstoffet och kring Triers topografi under romersk tid. Stenströms motivering är att en närmare inblick i hur Gyllensten hanterat stoffet och källorna hjälper oss att förstå i vilka banor han tänkte när han skapade *Grottan i öknen*.

Vill man analysera nyckelidéer i Gyllenstens tänkande kan inte romanmonografien vara någon idealisk form; en romananalys måste få viss slagsida om den främst koncentreras på författarens bakomliggande idéer; stoff- och motivhistoriska undersökningar frigör sig lätt från sin underordnade och belysande roll. Dessa komplikationer är märkbara i Stenströms bok, men det är också sant att de tre syftena på många punkter understöder varandra. Och fr.a. har Stenström mycket att erbjuda sina läsare på alla de tre undersökningsområden som jag just pekat ut.

För att börja med stoffkällorna: Stenström ger en klar och övertygande redovisning av huvuddragen i Gyllenstens läsning om Antonius och Athanasius och om Trier. Det visar sig att Gyllenstens bakgrundsinsläsning är bred och ambitiös – i tre bilagor till Stenströms bok får vi förresten ta del av Gyllenstens excerpter ur centrala verk om Antonius och Athanasius – men att Gyllensten, inte oväntat, ofta ändå handskas ganska fritt med stoffet. Stenströms egna studier av motsvarande ämnen är ännu mer omfattande och penetrerande. Hans insatser resulterar i ett slags röntgenbild av *Grottan i öknen* som också låter oss urskilja viktiga aspekter av romanens tillkomsthistoria. Gyllenstens arbetsanteckningar och Stenströms research visar t.ex. att Gyllenstens skildring av Antonius främst följer Athanasius', som Gyllensten tydligen läst i en dansk översättning – Stenström går noga igenom förhållandet mellan kapitlet "Eremiten" och *Vita Antonii* – men att Gyllensten kände Antoniustraditionen åtminstone också från Augustinus, Hieronymus Bosch och Flaubert. Även vad förskjutningarna under Gyllenstens skrivprocess beträffar, har Stenström flera viktiga påpekanden att göra. Han klagör t.ex. att det stora mittpartiet "Andarna" är det senast skrivna och inte ingick i Gyllenstens ursprungliga plan, och han påvisar på ett intressant sätt hur Gyllensten successivt får allt större intresse för Athanasius och hur ett slags identifikation med denne växer fram – liksom Gyllensten under åren kring 1970 var Athanasius en utpräglat viljekraftig och hårt ansatt centralfigur i det intellektuella livet i sin miljö.

Som Stenström med rätta framhäver, skriver han emellertid först och främst om några fundamentala idéer hos Gyllensten. Det följande citatet (Stenström, s. 158) ger en komprimerad men, tror jag, ganska rättvisande uppfattning om vilket synsätt som Stenström vill tillskriva Gyllensten och som tänks komma till särskilt tydligt uttryck i *Grottan i öknen*:

Under ytan om också inte alltid explicit skymtar en konflikt av både teologisk och psykologisk innebörd. Hur kunna i en livsduglig enhet föra samman människans *vita activa* med hennes *vita contemplativa*? Hur kunna fortsätta att handla och verka, när man upptäckt människans maktlöshet i kreaturligheten? Svaret blir, att enbart mänskliga ansträngningar är fåfänga. De löper ut i intet och slutar i regel i överansträngning. Men genom att bromsa den egna maktviljan och få livet på svalkande distans, genom att hämta styrka ur den mystiska tomheten i hjärtats öken, kort sagt att leva i världen som levde man där icke, öppnas förutsättningar för ett nytt och mer ödmjukt handlande. Och i samma stund vänds förtvivlan i förtröstan. Mystik och moral får samverka i en livsförvandling, där människan överlåter initiativet på högre makter men fortsätter att provisoriskt handla, som om hon ägde gudomlig initiativrätt.

Med referensrika, välartikulerade och intressanta resonemang ställer Stenström Gyllensten mot en idéhistorisk bakgrund där Platon, Kierkegaard och i viss mån Barth är prominenta inslag. Som ännu viktigare framhålls Paulus och den kristna mystikens tradition – särskilt då Mäster Eckehart, som är den som Gyllensten själv i första hand förknippar med begreppet 'hjärtats öken', ett nyckelbegrepp i romanen.

Stenström vill mer exakt koppla samman begreppet med skildringen av den stilla öknen i Eckeharts traktat "Scintilla animæ" ("Själens gnista"). Detta är en av de få konkreta komparationer i Stenströms bok som inte övertygar mig. Den stilla öknen som Eckehart talar om i traktaten är den enhetliga, liksom begreppslösa divina grund som ligger bakom treenigheten, det innersta gudomliga med vilket själen känner sin djupaste samstämdhet (jfr Stenström, s. 163). Gyllenstens uttryck "hjärtats öken" har en annan syftning, och väl också en mer ambivalent värdeladdning. Lärdomen som Gyllensten drar av sitt studium av Eckehart tycks nämligen fr.a. vara den att "Man måste lära sig en inre ensamhet, var man än befinner sig" (Gyllenstens arbetsanteckning; Stenström, s. 164), och "hjärtats öken" står i själva verket hos Gyllensten för "den ödsliga och ensliga inre tomheten, varom Mäster Eckehart har predikat" (*Grottan i öknen*, s. 282; jfr Stenström, s. 302). Såvitt jag förstår finns f.ö. inga direkta belägg på att Gyllensten alls har läst "Scintilla animæ".

Generellt undrar jag vid min läsning, om inte Stenström ger den kristna traditionen en alltför central roll i Gyllenstens tänkande. Mitt intryck – och jag vill betona *intryck*, för jag är inte någon Gyllenstensspecialist – är att Gyllensten under tiden det gäller står på närmast naturvetenskaplig grund men omfattar en sofistikerad kunskapsteori och betonar det artificiella och reviderbara i alla våra begreppsbildningar. Samtidigt är han övertygad om att verkligheten objektivt existerar, och om att det därmed finns ett slags ordning bortom människans, även om varje beskrivning av den är hypotetisk och ett människoverk. Ett annat framträdande drag hos Gyllensten, och det som Stenström särskilt koncentrerar sig på, är behovet av mening, av etiskt fundament. Gyllensten skulle vilja att den bortommänskliga ordningen också implicerade moraliska normer. Han tror inte att något sådant är möjligt, men han leker med tanken att vi måste upprätthålla *fiktionen* att det är möjligt för att ha en moralisk hållpunkt för våra liv. Han överväger vidare olika, komplementära möjligheter att praktiskt förhålla sig till tillvaron. Som Stenström påpekar, är *Grottan i öknen* ett slags replik i en dialog mellan Gyllenstenromaner. *Palatset i parken* från 1970 visar på en väg till förening med verkligheten genom jagexpansion, genom nedrivande av skrankorna mellan jag och värld; *Grottan i öknen* kretsar kring den i viss mån motsatta möjligheten att öppna sig för verkligheten genom att reducera jag och subjektivitet och därmed transcendera det jagiska. Det religiösa tänkandet, inte minst den kristna mystiken, är betydelsefullt för Gyllensten därför att det bearbetar grundläggande existentiella frågor och tillhandahåller ett språk för att tala om icke-mänskliga krafter, ett språk som är användbart för Gyllensten åtminstone i symboliskt bruk. I just *Grottan i öknen* är den mystiska och asketiska kristna traditionen särskilt påtagligt närvarande, detta av lätt insedda stoffliga och tematiska skäl.

Det just sagda är, vad jag kan se, i sak fullt förenligt med den framställning som Stenström ger av Gyllenstens idéer. Hos Stenström är emellertid accenterna något annorlunda placerade. Eftersom Stenströms bok till formen är upplagd inte som en analys av en persons livs-åskådning utan som en monografisk studie av just *Grottan i öknen*, kommer Gyllenstens intresse för kristet stoff och kristna tanketeman att i betydande utsträckning dominera bilden som den ger. Trots att Gyllensten understrukit det symboliska eller liknelsemässiga i sin användning av religiösa begrepp – och trots att Stenström omsorgsfullt anför dessa markeringar – tenderar Stenström därtill att uttrycka sig som om Gyllenstens tankar och formuleringar hade ett substantiellt religiöst innehåll. I det långa Stenströmcitatet i det föregående sägs det ju t.ex. att Gyllensten bearbetar en konflikt av bl.a. "teologisk" innebörd och att Gyllensten menar att

”enbart mänskliga ansträngningar är fåfänga” och att det är nödvändigt att ”människan överlåter initiativet på högre makter”. Tendensen är genomgående, även om dess yttringar är skiftande. Jag får känslan att Stenström förser Gyllenstens bild av livet med diskreta men tydliga religiösa förtecken.

Betraktad som romananalys, slutligen, innehåller *Gyllensten i hjärtats öken* en kraftfull och mångsidig genomlysning av *Grottan i öknen*. Idéanalysen och de stoff- och motivhistoriska utredningarna kompletteras med värdefulla påpekanden om romanens och roman-kapitlens uppbyggnad och med mängder av observationer om betydelsefulla enskildheter, ofta fördjupade med hjälp av Stenströms förtrogenhet med författarskapet i dess helhet. Särskilt beundransvärd finner jag Stenströms friläggning av tomtetematiken i romanen. Stenström klargör hur det mänskliga tänkandet och handlandet enligt Gyllensten alltid avslöjar sig som icke fullt adekvat i förhållande till verkligheten, men hur själva detta negativa utfall tecknar ett slags spår av det verkliga, ”ett tomrum eller hålrum, vilket genom själva sin negativitet vittnar om något förblivande som verkligen finns men som inte kan beskrivas, skapelsens oät-komliga urkälla” (Stenström, s. 20). Och Stenström demonstrerar att grottan i romanens titel har relevanta associationer inte bara till Antonius’ tillflykt utan också till Platons grotta i *Staten* ”där skuggbilder av verkligheten visar sig” (Gyllenstensk arbetsanteckning; Stenström, s. 218) och, inte minst, till det tomrum vars frigörande möjligheter romantexten explicit talar om, ”det obeskrivbara hålrummet, som sträcker sig bakom de skapade bilderna och skänker åt dem en främmande kraft att trotsa sin egen vanmakt, som när resonanslådan på en fiol ger kraften åt de klena lätena från strängarna” (*Grottan i öknen*, s. 184; jfr Stenström, s. 268 f.). I tomtetematiken, i romanens ”plaidoyer för den inre tomteten, den skapande och livgivande”, ser Stenström också dess ”innersta kärna” (Stenström, s. 302).

Romanens sista del, ”Eremitaget”, är besvärlig att komma till rätta med. En observant, reflekterande, omständig och svartsynt berättare företar där en ”rekonstruktion” (*Grottan i öknen*, s. 221) av Johannes Elfbergs i yttre mening obetydliga liv utifrån det numera förfallna kråkslott där Elfberg verkade; till sin hjälp har berättaren villans ende kvarvarande invånare, Eskil Bredfors-Flordh, en bisarr släkting till Elfbergs avlidna kompanjon. Stenström anför exempel på kvalificerade läsare som har sett detta parti av romanen som extremt dystert, ibland också som kuriöst och en aning fränstötande, i vissa fall som ett konstnärligt misslyckande. Stenström anser däremot, stödd bl.a. på indicier hämtade ur Gyllenstens arbetsanteckningar, ”att Gyllensten med en till den svenska nutiden förlagd parabel velat demonstrera, hur asketismen och eremitlivet öppnar vägen för

moral och mystik” (Stenström, s. 275). Enligt Stenström har Gyllensten funnit en godtagbar lösning på sitt idé-mässiga predikament – jfr formuleringen ”Och i samma stund vänds förtvivlan i förtröstan” i det tidigare, långa Stenströmcitatet – som han här gestaltar litterärt. Elfberg ska ses som en modern Antonius eller Athanasius, men som mer efterföljansvärd eftersom han har en ödmjukhet som dessa saknade.

Stenströms läsning saknar inte underbyggnad. Man kan dock ifrågasätta, om Gyllensten verkligen lyckats i sin föresats att ge miljön och personerna i ”Eremitaget” något respektingivande. (Den typen av frågor ställer nu Stenström egentligen aldrig, även om han i princip är införstådd med att författarens intentioner och verkets levande estetiska realitet inte nödvändigtvis behöver vara helt förenliga med varandra.) För mig personligen är det naturligt att – liksom alltså flera tidigare kommentatorer – reagera med olust och avståndstagande på torfigheten och avskurenheten från livet hos Elfberg och Bredfors-Flordh.

Dessutom förstår Stenström själva Gyllenstens synsätt som något mer optimistiskt än jag gör. Visserligen hävdar Gyllensten i romanens baksidestext att det i ”Eremitaget” skildrade ”framstår [...] som något hedervärt, kanske heroiskt”. Det som attraherar Gyllensten är väl emellertid inte minst huvudpersonernas exemplariska ”samklang med sin infattning i tillvaron” (*Grottan i öknen*, s. 261) som också är en samklang med den ständigt fortskridande process av ”förfall, hopskrumpning och övergivenhet” (ibid., s. 251) som i ”Eremitaget” framstår som ett livets grundvillkor. Det finns, som jag ser det, en pessimism i Gyllenstens utgångspunkter i *Grottan i öknen* som är minst lika djup som bejakandet, och jag har därför svårt att riktigt hålla med Stenström när han framställer boken som om den representerade en trösterek lösning på en idémessig konflikt och när han talar om romanens ”uppbyggliga slut” (Stenström, s. 324).

I en helhetsbedömning av Stenströms bok vill jag emellertid verkligen inte trycka på de reservationer som jag har kommit med. *Gyllensten i hjärtats öken* är i mina ögon ett imponerande arbete – till brädden fyllt med intressanta idéer och iakttagelser, engagerat sökande efter hjärtpunkten i Gyllenstens betydande författarskap.

Anders Pettersson

Åttio år Edith Södergran. Verk och reception 1916–1995 – en bibliografi sammanställd av Carita Backman & Siv Storå. Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors 1996.

Svenska litteratursällskapet i Finland beslöt vid jubileet 1992 att fira sin världsberömda poet Edith Södergran med vetenskapliga utgåvor av hennes verk. En kritisk